

ДО ПИТАННЯ ПРО МАКРОСЕГМЕНТАЦІЮ ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

У статті схарактеризовано особливості членування діалектного спонтанного мовлення. Основні інтонаційні параметри дієреми стику описано на підставі слухового та інструментального аналізу. Зауважено, що встановлення межі між двома компонентами тексту ґрунтується на єдності їхніх змістових і просодичних елементів. Серед інтонаційних параметрів, які визначають межу між надфразними єдностями, обов'язковими є тривала темпоральна пауза (з перервою у фонації), кінцеве зниження частоти основного тону з реалізацією термінального тону в низькій зоні, широкий інтервал тону через паузу та уповільнення темпу вимовляння останньої синтагми. Як засвідчив аналіз, окремі параметри інтонаційної структури тексту залежать від ступеня самостійності його сегментів та способу тематичного розгортання діалектної оповіді.

Ключові слова: надфразна єдність, макросегментація, термінальний тон, темп, середньоскладава тривалість, пауза.

Дослідження фонетики українських діалектів переважно сконцентровано на виявленні системно-структурної своєрідності окремих говорів, зокрема систематизації знань про артикуляцію звуків, встановленні складу сегментних одиниць у різних говірках, сприйнятті ритміки слова й фрази. Названі явища здебільшого схарактеризовано на матеріалі, зібраному за спеціальними питальниками, що відображено у словниках, атласах, картотеках. Однак аналіз фонетичних змін на прикладі ізольовано вимовленого слова або фрази не відображає всіх процесів, що відбуваються у зв'язному мовленні. За останні десятиліття визначено нові перспективи й завдання діалектних студій, зорієнтованих на опис говірки як самостійної комунікативної системи, що є особливим типом мовленнєвої культури¹. Формування «комунікативної діалектології» (за В. Є. Гольдіним) посилює функціональний, комунікативний, когнітивний погляди на діалектне мовлення з акцентом на аналізі усного тексту як головного джерела знань про певну говірку зокрема та весь діалектний простір загалом.

У сучасній україністиці фонетика усного мовлення привертала увагу вчених, зокрема досліджено особливості актуального членування спонтанного мовлення, паузальне членування невідготовленого тексту, інтонацію спонтанного діалогічного мовлення порівняно з читанням, співвідношення семантики та інтонації в емоційно-експресивному мовленні, проблеми ритмічної організації усного тексту тощо. Серед значного доробку фонетистів, на жаль, немає ґрунтовних розвідок про інтонацію діалектного тексту. Окремі аспекти цієї проблеми висвітлено в пра-

---

¹ Гольдин В. Е. Теоретические проблемы коммуникативной диалектологии : Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.— Саратов, 1997.— 52 с.

пях О. С. Білої та В. Є. Бузинської², однак стосуються вони переважно просодії слова або ж інтонації простої фрази певного комунікативного типу.

Найважливіша риса діалектного мовлення — невідповідність, породження висловлення без попереднього обдумування, «формування думки одночасно з її мовленнєвим вираженням»³. Зрозуміло, що однією з головних ознак реалізації такого тексту є його особливе інтонаційне оформлення.

Як відомо, значущість інтонації в організації спонтанного тексту зумовлена її головними функціями — членування, структурування та виділення⁴. Відповідно основним завданням фонетичного аналізу звукового мовлення має бути встановлення тих засобів інтонації, які забезпечують у конкретній мові цілісність тексту та виконують функцію зв'язку окремих його елементів. Таким чином, маємо на меті схарактеризувати суперсегментні засоби організації діалектного тексту, тобто виявити й дослідити просодичні особливості не лише на рівні окремого слова, синтагми або фрази, а співвіднесеність цих одиниць у межах тексту, враховуючи його зміст і структуру.

Для з'ясування особливостей інтонаційної організації діалектного тексту використано записи спонтанного мовлення, що зберігаються у фонотеці Інституту української мови НАН України. Матеріали представляють західноволинську (с. Грибовиця Іваничівського р-ну Волинської обл.), східнополіську (с. Радомка Семенівського р-ну Чернігівської обл.) та гуцульську (с. Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.) говірки. Загальна тривалість звукових файлів — 3,5 год.

Оскільки нашою метою було схарактеризувати монологічне мовлення, на цьому етапі дослідження ми не брали до уваги початок спілкування з діалектосієм і зосередилися на аналізі того сегмента запису, де мовець сам розповідає про своє життя, вільно вибудовує монолог, без спонуки переходить від однієї теми до іншої за умови відносної пасивності слухача (поодинокі репліки-реакції експлоратора лише підтримують певний емоційний тонус розмови, наштовхують мовця на опис окремих деталей розповіді тощо).

Експериментально-фонетичні дослідження на матеріалі різних мов засвідчили, що важливий етап сприйняття змісту цілого тексту — це осмислення його зовнішньої структури, зокрема характеру членування / зв'язності та виділення ключових сегментів. На думку Р. К. Потапової, сегментування спонтанного тексту є не лише важливою проблемою мовознавчих студій, але становить на сьогодні окрему лінгвістичну дисципліну, оскільки має свій об'єкт дослідження — різнорівневі мовленнєві сегменти, а також предмет аналізу — ознаки виділених і описуваних сегментів як сукупність елементів зв'язного усного мовлення, а також структуру сегментів як сукупність зв'язків між елементами цієї системи⁵. Ми кваліфікуємо сегментування як один із напрямів лінгвістичного аналізу усного тексту та вважаємо, що способи, види членування, характеристика його окремих складників важливі для розуміння специфіки когнітивних (мовленнєво-мисленнєвих) процесів через їхню реалізацію у сфері комунікації.

² *Белая А. С.* Акцентно-ритмическая структура слога в южно-западных говорах украинского языка. — Черновцы, 1984. — 86 с.; *Бузинская В. Е.* Интонационная система (интонация фразы) в покутско-буковинском говоре (экспериментально-фонетическое исследование) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ужгород, 1986. — 22 с.

³ *Долинин К. А.* Стилистика французского языка. — М., 1987. — С. 243.

⁴ *Торсуева И. Г.* Интонация и смысл высказывания. — М., 1979. — 112 с.; *Антипова А. М.* Направление исследований по интонации в лингвистике // *Вопр. языкознания.* — 1986. — № 1. — С. 122–132.

⁵ *Потапова Р. К.* Теоретические и прикладные аспекты речевой сегментологии // *Проблемы фонетики II* : Сб. ст. / Отв. ред. Л. Л. Касаткин. — М., 1995. — С. 10.

Дослідники усного мовлення, характеризуючи його фонетичну організацію, обґрунтовують використання різних одиниць аналізу, що стосуються процесів макро-, медіа- та мікросегментації⁶. Це, зокрема, 1) надфразна єдність (НФЄ) (фоноабзац, період, фонодиктема, макротематична єдність); 2) фраза (висловлення) і синтагма (мовленнєвий блок, міжпаузальна група, мовленнєвий такт, фонетичне слово, ритмічна структура, ритмогрупа, акцентна одиниця); 3) склад.

Перший етап нашої роботи — сегментування усного спонтанного мовлення та встановлення просодичних ознак, що є надійними критеріями виокремлення надфразної єдності, яку потрактуємо як продукт фонетичного членування тексту, що становить інтонаційно-змістову єдність, тобто пов'язаний однією темою та характеризується певним просодичним оформленням⁷. Змістовій завершеності кожної НФЄ відповідає інтонаційне маркування її кінця; саме характер інтонаційної завершеності є одним із головних критеріїв виокремлення цієї одиниці з тексту⁸. Просодичними ознаками виділення такої одиниці в кодифікованому усному розмовному мовленні зазвичай називають максимальне зниження динамічного контуру, широкий спад тону (з верхнього до нижнього рівня), звуження тонального діапазону від ініціальної ділянки до фінальної, позитивний і найбільший за величиною інтервал тону через паузу, дуже довгу паузу, уповільнення темпу вимовляння кінцевої синтагми, максимальну тривалість останнього наголошеного складу⁹.

Інструментальний та слуховий аналіз інтонації діалектного тексту засвідчує, що межі окремих НФЄ чітко окреслені. Аудитори під час сегментування тексту на НФЄ орієнтувалися на змістові, лексико-граматичні та просодичні особливості оформлення окремих його частин.

Пауза як один з основних засобів сегментації завжди є маркером межі двох НФЄ. У зазначеній позиції зафіксовано дуже довгі (від 1300 мс) — 70 %, довгі (800–1300 мс) — 15 % та середні паузи (300–800 мс) — 15 %.

У мовленні представників різних говірок не спостережено виразних відмінностей у використанні різних за тривалістю пауз на межі двох НФЄ. Натомість виявлено особливості в паузальному членуванні текстів чоловіками й жінками.

Чоловіки переважно послуговуються дуже довгими паузами (80 %), рідше — довгими (20 %)¹⁰. У мовленні жінок переважають, як і в мовленні чоловіків, дуже довгі паузи (59 %). Водночас у вказаній позиції фіксуємо значний відсоток середніх (27 %) і найменший — довгих (14 %) пауз.

Під час аналізу не встановлено безпосередньої кореляції між тривалістю окремих НФЄ та тривалістю паузи на межі таких сегментів тексту. Однак виявлено співвіднесеність тривалості паузи та ступеня змістових зв'язків між НФЄ: коротші паузи трапляються між двома НФЄ, що тісно пов'язані між собою за змістом, мікротема другої НФЄ є логічним продовженням мікротеми першої (часто

⁶ Там же.

⁷ Канди́нский Б. С. Текст как интонационная структура : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — М., 1968. — С. 8.

⁸ Борисюк І. В. Форми і функції інтонації українського спонтанного мовлення. — К., 1990. — С. 170.

⁹ Див.: Багмут А. Й. Семантика і інтонація в українській мові. — К., 1991. — 168 с.; Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Інтонація спонтанного мовлення. — К., 1985. — 214 с.; Борисюк І. В. Знач. праця.

¹⁰ У текстах двох інформантів зафіксовано 4 середні паузи у відповідній позиції, однак не всі аудитори сприйняли ці паузи як такі, що розділяють дві НФЄ, частіше їх кваліфікували як міжфразові. Оскільки ми брали до уваги лише ті дієреми стику, які однозначно сприйнято під час слухового аналізу, паузи, потрактовані по-різному, не враховували.

в такому випадку друга тема починається з фрази або частини фрази, якою закінчувалася попередня НФЄ). Що слабший змістовий зв'язок між двома НФЄ, то тривалішу паузу зафіксовано між ними.

Зазначимо, що абсолютна тривалість паузи не завжди може бути «демаркаційною лінією» між двома НФЄ, оскільки в середині НФЄ трапляються довгі й дуже довгі паузи (нижче наводимо графік тривалості всіх зафіксованих у НФЄ пауз — див. рис. 1).

Зокрема, довшою за кінцеву паузу можуть бути паузи вагання, особливо заповнені, на графіку — це паузи 1, 3, 4; паузи після або перед сегментами, що містять уточнення інформації або пояснення того чи того поняття, факту, явища (введення нової мікротеми) — пауза 2; невербальні паузи (зумовлені такими парфонетичними засобами, як сміх, зітхання, покашлювання тощо) — 5, 6.

Як свідчать дослідження на матеріалі української літературної мови, засобом структурної цілісності фрази й разом з тим засобом членування потоку мовлення на інтонаційні одиниці є тенденція до вповільнення темпу останньої синтагми¹¹.

Порівняльний аналіз відносної тривалості перших та останніх синтагм фраз у межах окремих НФЄ виявив, що темп останньої синтагми може бути повільнішим, ніж темп першої (41 % реалізацій), швидшим (44 %) або майже однаковим (15 %). На початку й у середині НФЄ темп останньої синтагми фрази послідовно повільніший, ніж темп першої синтагми цієї ж фрази. У кінці НФЄ така закономірність здебільшого порушується — час звучання останньої синтагми або швидший за аналогічний показник першої або, рідше, такий самий. Інструментальний аналіз зіставлюваного параметра засвідчує наявність в останній синтагмі НФЄ переважно уповільненого темпу — 79 %, з діапазоном реалізації 3–4,4 скл / с, рідше середнього — 21 %, з темповою варіативністю 4,6–5,2 скл / с. Однак під час слухового аналізу аудитори однозначно сприйняли темп останньої синтагми НФЄ як уповільнений. Зазначимо, що середній темп такої синтагми (з показниками ближчими до нижньої межі діапазону темпової варіативності) звичайно зафіксовано в текстах тих інформантів, мовлення яких загалом оцінене як пришвидшене. Відповідно потрактування передпаузальних сегментів як уповільнених можемо пояснити загальними психологічними особливостями сприйняття мовлення: на тлі загального пришвидшеного темпу середній темп вимовляння останньої синтагми сприйнято як уповільнений, оскільки час її звучання більший за час звучання попередніх синтагм.

Нормативним явищем кодифікованого українського мовлення, відзначеного на перцептивному й акустичному рівнях, є наявність двох довгих складів у фразі — складу з фразовим наголосом та абсолютно кінцевого складу. Причому кінцевий ненаголошений склад може бути довшим від некінцевого складу з фразовим наголосом¹².

Порівняння часу звучання останніх складів фраз у НФЄ, вичленованої з діалектного тексту, засвідчує подовження останнього складу. Наведемо, наприклад, тривалість останніх складів фраз¹³ у НФЄ в різних інформантів (середньоскладова тривалість текстів у мовця В становить 209 мс, мовця О — 213 мс, мовця Б — 201 мс, мовця Л — 218 мс): *мовець В: 576 — 256 — 354 — 219 —*

¹¹ Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков.— М., 1977.— 278 с.; Типология интонации мовлення / Відп. ред. А. Й. Багмут.— К., 1977.— 496 с.

¹² Багмут А. Й., Борисюк І. В., Олійник Г. П. Зазнач. праця.— С. 196.

¹³ Тривалість останнього складу фрази позначено звичайним шрифтом, наголошений виділено курсивом, а ядерний — жирним шрифтом.

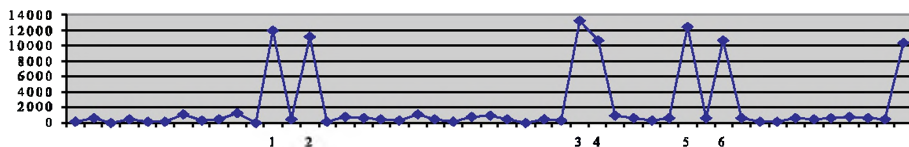

Рис. 1. Тривалість пауз у НФЄ

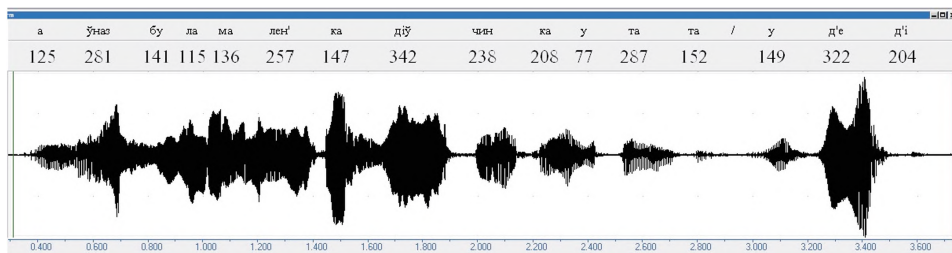

Рис. 2. Осцилограма фрази *Іа у́ нас була мален'ка д'їўчинка у тата / у д'ед'ілі* (інформант О)

550 — 488 — 327 — 255 — 312 — 178 — 354; мовець О: 210 — 435 — 390 — 266 — 475 — 312 — 713 — 233 — 313 — 213 — 335 — 305 — 305 — 150 — 423 — 490 — 171 — 273 — 176 — 336 — 425 — 141 — 407; мовець Б: 360 — 243 — 304 — 221 — 398 — 165 — 202 — 217 — 306 — 363 — 304; мовець Л: 230 — 622 — 202 — 307 — 352 — 187 — 333 — 286 — 326 — 530 — 391 — 246 — 244 — 284 — 221 — 398.

Установлено, що тривалість останнього складу НФЄ не є максимальною в текстовому сегменті. Аналіз часокількісних характеристик діалектної оповіді уможливив висновок про розміщення максимально тривалого складу в НФЄ — це ядерний склад — наголошений склад слова, позначеного логічним наголосом (див., наприклад, рис. 2, де на осцилограмі представлено тривалість усіх складів у фразі; ядерний склад — д'їў).

Таким чином, подовження кінцевого передпаузального складу є ознакою завершення фрази, а не НФЄ.

Важливий інтонаційний параметр структурування усного тексту — зміна частоти основного тону (ЧОТ). В останній синтагмі НФЄ зафіксовано лише два різновиди контуру, тоді як в останній синтагмі фрази в межах НФЄ наявний широкий набір інтонаційних кривих (див. табл.).

Таблиця

Синтагма	Інтонаційний контур останньої синтагми фрази (%)					
	Контур					
	висхідний	спадний	рівний	висхідно-спадний	спадно-висхідний	хвилястий
остання у фразі	5	23	4	36	4	28
остання у НФЄ	—	50	—	50	—	—

Термінальний тон (зміни ЧОТ на останньому наголошеному складі) у фразі здебільшого спадний (50 %) або висхідний (34 %), хоч трапляються й інші його види — висхідно-спадний (9 %), рівний (5 %) і спадно-висхідний (2 %). В остан-

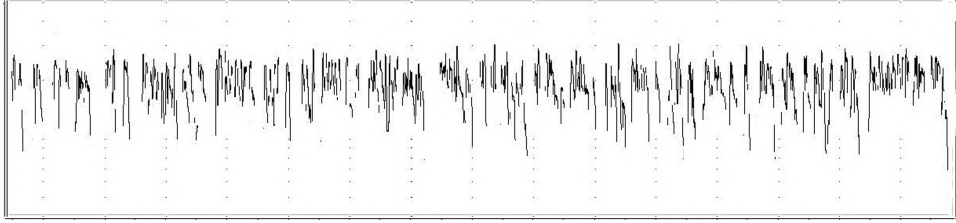

Рис. 3. Інтонаграма НФЄ (інформант Б)

ній синтагмі НФЄ зафіксовано лише спадний термінальний тон, що, очевидно, може бути диференційною ознакою дієреми стику.

Термінальний тон кінця НФЄ виразно протиставлений термінальному тонові в середині цієї ж НФЄ за показником частотного інтервалу, який, як відомо, виконує функцію членування / зв'язності тексту. Зокрема, зміни ЧОТ у кінці НФЄ представлено переважно вузьким частотним інтервалом (1–2 пт), тоді як аналогічний параметр на межі фраз у середині НФЄ варіює від 1 до 12 пт.

Показником змістового та інтонаційного завершення тексту є спад ЧОТ у кінці останньої синтагми НФЄ та реалізація термінального тону в низькій зоні (див. рис. 3). Кінець фрази в середині НФЄ звичайно фіксуємо в середній або низькій зоні, однак дуже рідко трапляються останні синтагми фраз, спад тону в яких нижчий або такий самий, як в абсолютному кінці НФЄ (під час слухового аналізу такі зміни ЧОТ у кінці фрази за наявності довгої паузи уможлилювали подвійне потрактування межі мовленнєвих сегментів: одні аудиторії встановлювали міжфразовий стик, інші — членували текст на окремі НФЄ).

Низький рівень кінця НФЄ зумовлює контрастне протиставлення зі змінами ЧОТ початку наступної НФЄ. Зокрема, інтервал через паузу на межі фраз у середині однієї НФЄ може бути позитивним, нульовим або негативним; величина цього показника коливається переважно в межах 0–9 пт (було зафіксовано й ширший інтервал — 10–11 пт — перед ключовою фразою, однак такі випадки поодинокі). На межі двох НФЄ інтервал через паузу може бути лише позитивним і становить 7–12 пт, що свідчить про більший ступінь автономізації частин тексту.

Таким чином, під час аналізу з'ясовано, що окремі параметри інтонаційної структури тексту залежать від ступеня самостійності НФЄ та способу тематичного розгортання діалектного монологу. Зокрема, що менше пов'язані між собою за змістом дві НФЄ (спосіб зв'язку між ними потрактуємо як тематичне відгалуження), то більшою є величина частотного інтервалу через паузу та коротшою пауза між цими сегментами тексту. З іншого боку, тривалішу паузу й менший міжпаузальний інтервал спостерігаємо між двома НФЄ, що поєднані слабким лінійним або паралельним зв'язком.

Серед інтонаційних параметрів, які визначають дієрему стику, обов'язковими є тривала темпоральна пауза (з перервою у фонації), кінцеве зниження ЧОТ з реалізацією термінального тону в низькій зоні, широкий інтервал тону через паузу та уповільнення темпу вимовлення останньої синтагми. Показово, що за свідчені риси характеризують діалектні монологи загалом, під час членування усного мовлення на НФЄ виразних відмінностей, за якими можна було б кваліфікувати тексти в межах різних говірок, не виявлено.

Отже, встановлення межі між двома НФЄ ґрунтується на єдності змістових і просодичних елементів тексту.

Актуальним завданням експериментально-фонетичного дослідження діалектної інтонації є слуховий та інструментальний аналіз медіасегментації діалектного тексту. Інтонаційні критерії розмежування усного тексту на фрази / синтагми в кодифікованому мовленні (особливо читаному або попередньо підготовленому) встановлено й докладно описано. Сегментація непідготовленого тексту (зокрема діалектного), реалізацію якого визначає одночасність процесів планування й продукування мовлення, потребує нових ґрунтовних досліджень.

N. S. VERBYCH

APPROACHES TO THE MACROSEGMENTATION OF THE DIALECT TEXT

The article focuses on the features of segmentation of the dialectal spontaneous speech. The indexes of abutment's basic prosodical parameters are presented on the auditory and experimental level. It should be stressed that unity of content and intonation elements of text determines a border between the two above phrase unities. Long temporal pause (with a break in phonation), the ultimate reduction tone with the realization of the terminal tone in a low area, wide interval of tone through a pause and slowdown of time phonation of last syntagma are the intonational parameters that define a boundary between parts of the text. It is shown that some parameters of the intonational structure of a text depend on the degree of autonomy of its segments and the way the thematic deployment of a dialect narrative.

Key words: super-phrasal unity, macrosegmentation, terminal tone, temp, middle duration of a syllable, pause.

АВТОРСЬКЕ ТЛУМАЧЕННЯ УКРАЇНІЗМІВ У РОСІЙСЬКОМОВНИХ ТВОРАХ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті проаналізовано способи подання українізмів у російському художньому тексті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Індивідуально-авторську методику тлумачення інокультурного лінгвокомпонента розглянуто як складову частину змісту твору і як своєрідну рису стилю письменника.

Ключові слова: українізм, українська культурема, інокультурний лінгвокомпонент, російський художній текст, індивідуально-авторська письменницька манера.

Український мовний компонент у російському художньому тексті — переважно поетичний, з чітко окресленим значенням, без розуміння якого поезія української лінгвокультури втрачає сенс. Тлумачення українізму (або його лексико-семантичного варіанта, якщо слово є багатозначним) своєрідно здійснюється в художньому контексті кожного окремого письменника і є особливістю його індивідуального стилю¹.

У російськомовній творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка український мовний елемент фіксується насамперед у романі «Пан Халявский», у повістях «Панна сотниковна», «Ложные понятия», «Ярмарка». У цих творах висвітлено побут, військові та соціальні традиції, які пов'язані з епохою козацької доби в Україні, ієрархія козацьких військових посад і звань, артефакти українського національного вбрання, витвори українського кулінарного мистецтва, реалії повсякденного життя українського народу в епоху гетьманщини².

Змальовуючи українську дійсність, Г. Ф. Квітка не відмовляється від використання рідної йому лінгвокультури і вживає українські розмовні елементи, колоритні лексичні українізми, символічні українські культуреми. О. О. Потебня відзначав, що «мова Квітки є незамінним історичним пам'ятником, оскільки немає іншого письменника, у творах якого східно-малоруська мова 30-х років була б

---

¹ Див. докладніше: *Озерова Н. Г.* Украинский лингвокультурный компонент в творчестве В. Нарезного // Проблемы зіставної семантики.— 2007.— Вип. 8.— С. 59, 61–62; *Полякова Т. М.* Авторські тлумачення українізмів у творах О. І. Купріна // Укр. мова.— 2013.— № 3 (47).— С. 94–100.

² Див.: *Полякова Т. М.* Культурно-побутова традиція нащадків українського козацтва в російськомовних творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка // Наук. часопис Нац. пед. ін-ту ім. М. П. Драгоманова.— Сер. 9. Вип. 11.— 2014.— С. 158–165.

зафіксована в такій повноті та вишуканості»³. Українізми в російському тексті Г. Квітки сприяють відтворенню українського культурно-побутового середовища і виконують низку функцій, головними з яких є пізнавально-естетична та художньо-атрактивна (споглядально-чуттєва функція сприйняття).

Письменник усвідомлює, що вживані ним українізми можуть бути справді інокультурними, тобто незрозумілими для російськомовного адресата, тому в більшості випадків супроводжує використання таких лексем різними поясненнями: індивідуально-письменницьким способом, прямим перекладом у дужках або перекладом, який подається з уточненням «то есть», «или», «по-тогдашнему называемый», «которое в Украине имеет название». Наприклад: «Такое отличие вразумило меня, что я маменькин “пестунчик” (любимец)»⁴, «Я был у маменьки пестунчик, т. е. любимчик» (с. 32) (тлумачення українізму з добором російських суфіксальних похідних-синонімів), «Послушай, душко Трушко (Трофимушка)» (с. 12) (Г. Квітка подає відмінну від російської українську граматичну форму звертання), «Мужчины, и все по чинам, садились на скамьях, или “ослонах”, против женского пола» (с. 21), «В то время паньчи тут же, на дворе, между собой боролись, бегали “навьпередки” (взапуски)» (с. 24), «Короля должно шановать (почитать)» (с. 25), «При выходе в сени, на пороге, подносится кубок, чтобы хозяйские “вороги” (враги) не переступали через пороги» (с. 28), «Над крыльцом о пяти ступенях были “присенки”, или навес, поддерживаемый двумя столбиками» (с. 326), «Да чего ты, пане Кнышевский, так турбуешься (хлопочешь)?» (с. 50), «Обмалевал сундучок, или дзиллик (так тогда называлась стулка, т. е. стул)» (с. 65), «Ударил мышь халявою, т. е. голенищем» (с. 159), «Немного сгодом (спустя несколько) дворецкий внес большой поднос» (с. 19), «Завтра неделя (воскресенье)» (с. 313), «Каково нам было, как “позаторик” (третьего года) провожала его с казаками за Изюм» (с. 293), «Торик или позаторик (прошлого года или третьего года)» (с. 308); «Потурать вам (дать волю), так вы бы все раздали» (с. 297), «Так смешно вдавали, т. е. комедию пускали, или, как должно говорить, “представляли”» (с. 151), «Из паньчей на ее долю достался гарниший и моторниший (лучший и ловкий)» (с. 312).

Найчастотнішим у Г. Квітки є постпозитивний прямий переклад українського компонента — іменника, дієслова, прикметника, прислівника, словосполуки на позначення національного артефакту, атрибутивної ознаки, поміна *agentis/personalis*, хронології. Таким перекладом у дужках супроводжуються українізми «ослон (скамейка)» (с. 39), «рушица (ружье)» (с. 308), «вал (пряжа)», «клуня (рига)» (с. 43), «страва» (кушанье) (с. 16), «ранок (утро)» (с. 292, 297), «цап (козел)» (с. 32), «зирка блыснула (звезда заблестала)» (с. 301), «харцызы (разбойники)» (с. 317), «шибеник (сорвавшийся с виселицы)» (с. 313) (авторське гумористичне тлумачення, яке можна розглядати як доповнення до загальноприйнятого визначення семантики лексеми — письменник збагачує українізм ще одним лексико-семантичним варіантом: ‘той, кого вішали та не повісили, хто запобіг шибениці’ (пор.: «шибеник. 1. *Заст.* Той, хто повісився або кого повісили на шибениці. 2. *Розм.* Те саме, що бешкетник <той, хто здійснює непристойний вчинок>»⁵).

³ Цит. за: Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності.— К., 2012.— С. 243.

⁴ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Прозові твори : В 7 т.— К., 1979.— Т. 4.— С. 12. Далі посилання на тексти Г. Квітки наводяться за цим виданням із зазначенням у дужках сторінки.

⁵ Словник української мови : В 11 т.— К., 1970.— Т. 1.— С. 164; 1980.— Т. 11.— С. 449.

В аналізованих текстах наявні українізми, специфічні українські культурери, які характеризуються лексико-семантичною варіативністю щодо їхніх формальних російських еквівалентів, тому такі одиниці потребують авторського тлумачення, напр.: «Ох, как он меня в прошедшую *неделю* (воскресение) застыдил» (с. 291), «Несколько учеников, из тутошних казацких семейств, твердили свои “*стихи*” (уроки)» (с. 34). У художньому контексті вказано і на багатозначність східнослов'янської культурери *хата* в українській лінгвокультурній традиції. У козацькому середовищі зазначеного історичного періоду *хата* — це і різновид будівлі, що засвідчувала високий ранговий статус її мешканців (у словосполученні *велика хата*), і ‘відсік’ — складова частина житла із своїм побутовим призначенням, напр.: «В сотенном местечке Тарановке Харьковского казачьего Слободского полка, в доме пана сотника, в так по-тогдашнему называемой “*большой хате*”... сидела девушка» (с. 291), «Большое строение, разделенное на две половины длинными сенями; вот мы и вошли. Налево была *хата* и “комната”, где жил пан дьяк Тимофтей Кнышевский с своим семейством» (с. 34).

Українізми у творах Г. Квітки можуть пояснюватися добром відносних російських синонімів або близьких за значенням російських слів, які автор уживає (перераховує) через кому, вказуючи на характерні ознаки реалії, яка згадується, напр.: «Пошли вдоль залы, кто помоложе, *купами*, группами, рядами, шеренгами» (с. 401), «Та *гетьте*, пустите, я за панычом» (с. 155).

Відмітною рисою російськомовної творчості Г. Квітки є використання української культурери для тлумачення українізму, прийом, який неможливий і відсутній на сторінках творів російських письменників, напр.: «Накупил ей дорогих *намист* (*кораллов*)» (с. 322) (пор., наприклад, з авторським тлумаченням українізму в тексті О. Купріна: «Это была нитка дешевых красных бус, известных в Полесье под названием “*кораллов*”»⁶).

У романі «Пан Халявский» постпозитивним поясненням у дужках висвітлюється принцип утворення українських антропонімів: «... Павел Миронович *Халявченко* (он умер холостым и потому не мог именоваться полным “*Халявским*”, но как юноша — *Халявченко*)» (с. 86). Ширшу ілюстрацію системного формування українських прізвищ на -о знаходимо в широкому контексті повісті «Панна сотниковна»: «Сыночек пана есаула тарановской сотни, мальчик лет семнадцати, из первых поступил в училище... он упросил одного из учителей... написать <новые поздравительные вирши>... Учитель... написал, а пан *есауленко* во столько же времени выучил... и выступил... На место откланявшегося и отошедшего в сторону пана *есауленко* выступил *дьяченко*. Дьячок, отец его, еще в молодости своей достал от киевских бурсаков виршу... теперь, вспоминая... дал сыну выучить» (с. 304).

Для назви роману «Пан Халявский» обрано антропонім, утворений від лексеми *халява* (ад’єктив *халявський* — форма, яку не фіксують російські лексикографічні джерела), а сюжетна лінія спрямовує думку читача до змісту сталого українського виразу (*отримувати що-небудь*) *на халяву*. Однею з версій походження виразу є така: слово *халява* є запозиченням з польської мови (*cholewa*); представники збіднілого польського дворянства нерідко брали *на халяву*, тобто складали у чоботи («*халява* — юж., зап. сапожное голенище...»⁷) дрібні подарунки, їжу або те, що можна було б узяти безкоштовно, тобто *на халяву*. В ук-

⁶ Куприн И. А. Собрание сочинений : В 6 т.— М., 1957.— Т. 2.— С. 329.

⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т.— М., 1955.— Т. 4.— С. 541.

раїнській мові багатозначна лексема *халява* виявила активність у формуванні сталих виразів⁸, одним з яких є вираз *на халяву*: «*халява... 3. розм. Про щось дармове, безплатне. На халяву — задарма*»⁹. Українські та російські етимологічні джерела, припускаючи різноманітні шляхи походження слова *халява* (наприклад, з праслов'янської або з циганської, польської мов чи латини), наголошують на сумнівності й малодоказовості цих припущень¹⁰.

Авторський вибір є свідченням справжнього комічного таланту Г. Квітки: у назві роману фокусується головна ідея — відтворення стилю життя певної соціальної верстви «шановної старовини», а саме — людини, яка звикла отримувати що-небудь задарма, легко, без зусиль. Таким чином, прізвище головного героя *Халявський*, уживане в поєднанні з українською історичною формою звертання до високої особи *пан*, демонструє зв'язок імені з художнім типом (типом персонажа), тобто відбиває «широку формулу тотожності імені та образу (або характеру його носія), <яка існує в народній свідомості>»¹¹. Використання таких слів (зворотів) зі сфери народної культури в художньому мовленні «веде до рамкової організації тексту, до усвідомлення його участі у відтворенні загальнонародних і загальнолюдських цінностей»¹².

У російському тексті письменника український лінгвокомпонент зазвичай оформлено графосемантичними засобами (лапками), а його зміст, крім прямого перекладу, може висвітлюватися описово — словесне оточення є достатнім для загального розуміння значення номінації, напр.: «Лица, нравившиеся мне, я красил любимыми цветами.., но как “пензель” у меня был довольно толст, то и крашение мое переходило чрез границы» (с. 66), «Затем выступили “*виришаники*” говорят поздравительные *вирши*» (с. 304).

У колі українізмів, значення яких висвітлює контекст, наявні лексеми, що є історично спільними для східнослов'янської мовної традиції. Такі слова відображають національний колорит української мови і водночас мають характеристику периферійних (або, наприклад, професійних) одиниць у сучасній російській мові (у російській лексикографічній літературі їх фіксація супроводжується позначками «розмовне-знижене», «просторічне», «застаріле» або «жаргонне», «професійне»), напр.: «По окончании торга... попотчевал из своих рук водкою на *могорыч*» (с. 32) («магарыч [от араб. maharig (мн. ч.) — расходы, издержки]. *Разг.-сниж.* Угощение (обычно включающее выпивку) в связи с заключением какой-л. выгодной сделки... устраивается той стороной, которая получила выгоду, награду и т. п.»¹³), «В руках он несет какую-то дерюгу... с разными безобразного *колера* пятнами <...> это было то сукно.., которое было необыкновенно прелестного цвета.., а теперь стало мерзкого цвета с отвратительными пятнами» (с. 69) («*колер* [от лат. solog — цвет]. *Проф.* Цвет, окраска; оттенок и густота краски»¹⁴).

⁸ Словник української мови.— 1980.— Т. 11.— С. 15; *Хобзей Н., Сімович К. та ін.* Лексикон львівський: поважно і на жарг.— Л., 2012.— С. 766.

⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел.— К.; Ірпінь, 2007.— С. 1555.

¹⁰ Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 2012.— Т. 6.— С. 152; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1973.— Т. 4.— С. 320.

¹¹ *Флоренский П.* Имена // Опыты: Литературно-философский ежегодник / Под ред. А. В. Гулыги.— М., 1990.— С. 351.

¹² *Кононенко В. І.* Мова у контексті культури.— К.; Івано-Франківськ, 2008.— С. 59.

¹³ Большой толковый словарь русского языка / Сост. и глав. ред. С. А. Кузнецов.— СПб., 2000.— С. 512.

¹⁴ Там же.— С. 439.

Український звичай ‘давати/дати гарбуза’ (як результат — ‘отримати гарбуза’) — «відмовляти кому-небудь у сватанні»¹⁵ висвітлено описово. Українська лексема *гарбуз* заміщується в тексті письменника словом *арбуз*, що було прийнятним в українській мовленнєвій практиці того часу, напр.: «Часто случалось, что... обнадеженный жених, возвращаясь с восхищением, находил у себя в экипаже тыкву; после чего, как ясного отказа, не смел более в дом показываться... Я пропасть получил тыкв, до того, что меня в околотке прозвали “арбузный паньч”. Известно, что у нас тыква зовется *арбузом*» (с. 125) («*гарбуз, арбуз по южному произношению; но в смол. и на границе Малороссии тыква; арбуз там называется кавун, каун*»¹⁶).

Українізми в російському тексті Г. Квітки відбивають українську ментальність, відображають мовну картину світу, оскільки вони є так званими прихованими лінгвокультурними знаками національного світосприйняття. Наприклад, як і О. Купрін, письменник уживає українську лексему *веселье* (‘весілля’), її словотвірні похідні — «пели *весельные* (свадебные) песни» (с. 309), які вказують на те, що обрядова традиція одруження в Україні пов’язується з емоцією радощів, веселоців (пор. з рос. номінацією ‘свадьба’, яка відображає результат такої дії, як сватання)¹⁷.

Українізми у творах Г. Квітки виконують просвітницьку функцію — відбивають історію розвитку української лінгвокультури (її відмінну граматичну будову, диференціацію в лексико-семантичній структурі певних лексичних одиниць, формально схожих у двох мовах), висвітлюють українські міжнаціональні історичні контакти, які вплинули, зокрема, і на українську мовленнєву практику. Письменник певною мірою здійснив авторський відбір таких культурем: уживає ті, які є найколіоритнішими для російського читача і вирізняються звуковою, зовнішньою оболонкою порівняно з близькоспорідненою російською мовою.

Так, деякі з уживаних українізмів є лексичними запозиченнями з німецької мови (середньовісньонімецької), які потрапили до української через польське посередництво і сягають своїм корінням латини: *турбуватися, шанувать, дзиллик, куниттик, кошит, родзинки*. Серед запозичень безпосередньо з польської мови автор уживає такі: *блакитний, шляхта, <выпить> на потуху, ясновельможный, кунтуш* (запозичення частково за посередництвом угорської мови, не виключаючи тюркське джерело). З-поміж запозичень з турецької мови — *чумак, сердюк, харцыз, кирея, сурмы*; з балтійських мов — *клуня*; з латини через польську мову — *приватный, пензель / пензелик, цимбалы, канты, вирши, бурса*; з романських мов — *цан*; з італійської мови за польського та німецького посередництва — *дукаты*; з чеської мови через польську — *кухарь* (слово також має латинське коріння) і чеське *кряля* як вторинне утворення на українському ґрунті¹⁸. Наприклад: «Мне всегда дают дорогу и кланяются; а тут и еще больше начали меня *шанувать*» (с. 292), «Павел Григорьевич вышел в столовую рассматривать хозяйские портреты и т. п. *куниттики*, по стенам висящие» (с. 418).

¹⁵ Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін.— К., 2003.— С. 183.

¹⁶ *Даль В.* Знач. праця.— Т. 1.— С. 344.

¹⁷ Див. уживання цього українізму в повісті О. Купріна «Олеся»: «*веселье справляе*» (Купрін А. И. Знач. праця.— Т. 2.— С. 255).

¹⁸ Див.: Етимологічний словник української мови.— 1982.— Т. 1.— С. 205, 304, 403; 1985.— Т. 2.— С. 143, 365, 435, 467; 1989.— Т. 3.— С. 69, 74, 143, 164; 2003.— Т. 4.— С. 544, 568, 334; 2006.— Т. 5.— С. 101, 218, 480, 679; 2012.— Т. 6.— С. 59, 160, 248, 354, 375, 443; *Даль В.* Знач. праця.— Т. 4.— С. 681.

Поряд із зразками українського загальнолітературного мовлення на сторінках творів Г. Квітки спостерігаються українські застарілі слова: *ляхавка* ('поділ жіночої сорочки, розшитий тим же візерунком, що й рукава'), *цесарец* (виходячи з контексту, так в Україні іменували крамарів — вихідців з Чехії, Угорщини та Австрії; див.: «на юге чехов и венгров зовут цесарцами»¹⁹, «цесарець — *діал.* австрієць»²⁰); номінації церковно-релігійної сфери — *пáлля* ('старовинна церковна книга', пор. рос. *палéя*); оригінальні латинізми в мові (в тому числі і повсякденній) представників українського навчально-просвітницького середовища (письменник неодноразово акцентує на шкільних розмовно-мовленевих традиціях в Україні) — *домине*, *елекція*; польські вкраплення — *круль*. Польські лексеми висвітлюють особливості розмовно-побутового мовлення із вкрапленнями старого західноукраїнського варіанта, а відтак відтворюють місцевий мовний колорит, напр.: «Предок мой, при каком-то польском короле бывши истопником, мьшь, беспокоившую наияснейшего пана *круля*, ударил халявою» (с. 158–159). (Не уникає вкраплення польських розмовних елементів у творах з українською тематикою і О. Купрін, наприклад, в оповіданні «Звезда Соломона» в мові персонажа-українця фіксується польський вислів: «Мое мнение — землю продать. Возиться с ней — это, как говорят поляки, “более зраду, як потехи”»²¹.)

Наявність численних українізмів у російському тексті Г. Квітки пояснюється належністю письменника до українського мовно-культурного середовища. Разом з тим він подає українізми не спонтанно, не заміщує, а супроводжує їх перекладом або вдається до контекстного тлумачення. Вибір української лексики був у Г. Квітки цілеспрямованим, і це стосується як його перекладацької діяльності (відомо, що письменник власноруч переклав низку своїх українських творів російською мовою), так і безпосередньо російськомовної творчості. Г. Квітка завжди намагався довести незамінність української мови в художньому викладі, підкреслити її цінність як літературної, показати, що навіть найкращий підбір російського мовного еквівалента, точного і близького за змістом, не може замінити оригінальної української номінації²² (мова йде про створення чи переклад національного, українського за духом твору). Мовно-культурні уявлення письменника збігаються з позицією Г. Сковороди, який розглядав «неперекладність» оригінального слова як «культурну специфіку мови», яка породжує необхідність послівного витлумачення або інтерпретації²³.

Зрозуміло, що в певних ситуаціях літературно-етнографічного відтворення українського буття відмова від використання українських образних засобів або українських символічних мовних знаків (які висвітлюють асоціативні паралелі українського світосприйняття, міжнаціональні взаємозв'язки різного характеру) була для Г. Квітки просто неможливою. Письменник репрезентує істотний мовний словник української культури, що віддзеркалює особливості української дійсності і який, як відомо, «виступає основним засобом передачі етнокультурної інформації»²⁴.

¹⁹ *Даль В.* Знач. праця.— С. 574.

²⁰ *Словник української мови.*— Т. 11.— С. 204.

²¹ *Купрін А. И.* Знач. праця.— Т. 5.— С. 450.

²² *Фінкель О. М.* Г. Ф. Квітка — перекладач власних творів // Черноватий Л. М. Олександр Фінкель — забутий теоретик українського перекладознавства.— Вінниця, 2007.— С. 304.

²³ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів : У 2 т.— К., 1973.— Т. 2.— С. 345, 469.

²⁴ *Тер-Минасова С. Г.* Язык и межкультурная коммуникация.— М., 2000.— С. 7.

Залучення українізмів у російський художній текст сприяло збагаченню лексичного складу російської літературної мови, утвердженню в ній значного шару східнослов'янської народнорозмовної лексики різного походження, про що свідчать російські лексикографічні джерела²⁵. Використані українізми у творах літературних класиків, зокрема у Г. Квітки-Основ'яненка (*гетман, сердюк, чумака, хлопець, москаль, вириши, канты, гопак, бурса, галушки, кунтуш, приватный, кошит, шляхетство, шляхетский, ясновельможный*), органічно входили до нового соціокультурного контексту і поступово перетворювалися на мовно-культурну норму.

T. M. POLYAKOVA

THE AUTHOR'S RENDERING OF THE SENSE OF THE UKRAINIAN CULTURE-SPECIFIC WORDS IN THE RUSSIAN-LANGUAGE WORKS BY H. F. KVITKA-OSNOVJANENKO

The article deals with different possibilities of presenting and interpreting specific Ukrainian words that are proper in the Russian-language literary discourse of the Ukrainian writer H. F. Kvitka-Osnovjanenko. The author's methodology in rendering the sense of those language components that pertain to a different culture is considered, Kvitka-Osnovjanenko's style and literary skills are also regarded.

Key words: ukrainism, Ukrainian culturemes, allo-cultural language component, Russian literary discourse, individual authorial writing skill.

---

²⁵ У російській лексикографічній літературі такі лексеми звичайно подаються із зазначенням топонімної або топонімно-хронологічної співвідносності та специфіки вживання, наприклад: «*дивчина* — разг. девушка (обычно в речи украинца или об украинке). *Красивая дивчина*», «*шинок* — небольшое питейное заведение на Украине до 1917 г.» тощо (див.: Толковый словарь русского языка : В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. — М., 1935–1940; Словарь современного русского литературного языка : В 17 т. — М. ; Ленинград, 1950–1965; *Ожегов С. И.* Словарь русского языка. — М., 1984. — 797 с.; Большой толковый словарь русского языка).

РУСИЗМИ (РОСІЯНІЗМИ) В УКРАЇНСЬКІЙ ПЕРЕКЛАДНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТ. _____

У статті на матеріалі російсько-українських перекладних словників початку ХХ ст. розглянуто місце русизмів (зокрема іменників) у лексикографічній практиці минулого століття. З'ясовано їхній статус і поширеність у сучасній українській мові та вітчизняному словникарстві.

Ключові слова: русизм (росіянізм), позірні русизми (псевдорусизми), українська лексикографія, російсько-українські перекладні словники.

Останнім часом усе частіше не лише в наукових працях, а й у публіцистиці, на різних форумах, у соціальних мережах тощо звучать слова «русизми», «росіянізми», «суржик» і т. ін. З одного боку, прагнення громадян до чистоти мовлення не може не заслуговувати на схвалення, однак, з другого боку, до росіянізмів нерідко зараховують слова, які зовсім не є ними ¹.

Як зауважує Н. Дзюбишина-Мельник, слово *русизм* з'явилося вже у ХХ ст., причому до середини 20-х рр. залишалося маловідомим ². Сьогодні дедалі більше вживаним стає активізований з початку 90-х рр. ХХ ст. синонім до слова *русизм* (від рос. *русский*) — *росіянізм* ³ (від укр. *російський*) ⁴. В енциклопедії «Українська мова» зазначено, що «на синхронному рівні під *русизмом* переважно розуміють російську мовну одиницю, що перебуває за межами української літературної мови і не зафіксована її словниками, яка потрапляє спонтанно при *інтерференції* чи включається із стилістичною метою в українське усне або писемне мовлення» ⁵. На схоже формулювання натрапляємо і в праці М. Пентиліук: «*росіянізми* — це невмотивоване використання російської лексики, що не має відповідників в українській мові» ⁶.

Хоча перше визначення слова *русизм* засвідчує, що ці мовні одиниці не залучають до словників української мови, у лексикографічних джерелах різних років вони все-таки трапляються (найчастіше лексичні та словотвірні).

¹ Про суб'єктивність суджень щодо власного й чужого мововжитку див., наприклад: Хентшель Г., Тараненко О. О. Мовний ландшафт Центральної України: українська мова, російська мова, «суржик» // Мовознавство.— 2015.— № 4.— С. 3–25.

² Дзюбишина-Мельник Н. Я. Позірні русизми в художніх текстах початку ХХ ст. // Наук. зап. НаУКМА.— 2003.— Т. 22. Ч. 1.— С. 16.

³ Як синонім уживають також слово *суржикізм*.

⁴ Див., наприклад: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Знач. праця.— С. 17.

⁵ Іжакевич Г. П. Русизм // Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін.— 2-е вид.— К., 2004.— С. 565.

⁶ Пентиліук М. І. Культуромовний аспект підготовки майбутнього вчителя-філолога в білінгвальному середовищі // Вісн. Глухів. держ. пед. ун-ту. Сер. «Пед. науки».— 2009.— Вип. 13.— С. 24.

Нині дедалі актуальнішими стають перекладні російсько-українські лексикографічні праці початку ХХ ст., частину з яких перевидано або оцифровано. Оскільки зараз частина вітчизняних мовознавців дещо ідеалізує згадані словники⁷, важливим завданням є аналіз української частини їхнього реєстру. Зокрема, цікавою буде ідентифікація росіянізмів, полонізмів, діалектизмів та інших груп лексики.

У пропонованій статті розглянемо українську іменникову лексику, що міститься в трьох популярних словниках минулого століття: «Словнику московсько-українському» (1918) В. Дубровського (СМУ), «Російсько-українському словнику» (1918) С. Іваницького й Ф. Шумлянського (РУС-18) та академічному «Російсько-українському словнику» (1924–1933 рр.) за ред. А. Кримського й С. Єфремова (РУС-24-33)⁸, на наявність у її складі русизмів. Для порівняння використаємо й інші лексикографічні праці ХІХ–ХХ ст., а також сучасні тлумачні та перекладні словники.

Комплексне дослідження всієї іменникової лексики (а в перспективі — й інших частин мови) стає можливим лише завдяки створеним на основі паперових словників (оцифрованих копій) електронних лексикографічних систем: 1) «Словник московсько-український» (В. Дубровський), 2) «Російсько-український словник» (С. Іваницький, Ф. Шумлянський), 3) «Російсько-український словник» (А. Кримський, С. Єфремов)⁹. За допомогою цих систем можна відібрати всі українські одиниці (слова й словосполучення), що зафіксовані в названих словниках.

На основі українських реєстрів, що є частиною створених лексикографічних систем, й інтегрованого до них граматичного словника української мови (неідентифіковані слова було промарковано вручну), створено базу реєстрів іменникової лексики (див. рис. 1.). Для порівняння залучено також реєстр словника Б. Грінченка (Гр.).

Створена база дозволяє вибрати й проаналізувати: 1) реєстри іменникової лексики кожного з 4-х словників (Гр., СМУ, РУС-18, РУС-24–33); 2) перетини реєстрів усіх словників (спільна й відмінна лексика промаркована знаками «+» та «-»); 3) спільну лексику (СМУ + РУС-18, СМУ + РУС-24–33, РУС-18 + РУС-24–33; за потреби + Гр.); 4) унікальну лексику, що міститься лише в певному словнику, але відсутня в інших; 5) слова за морфемами (наприклад, суфіксом).

Загальновідомо, що іменник — найчисленніша частина мови. Лексикографічні джерела різних років підтверджують, що найбільше в мові саме іменникових одиниць. Не становлять тут винятку й аналізовані праці. Іменники — найширша група лексики (йдеться про українську частину реєстру) в усіх словниках: СМУ — близько 22 тис. слів, РУС-18 — понад 25 тис., РУС-24–33 — понад 53 тис. З них спільних іменників у всіх працях — понад 9,5 тис., (СМУ) +

⁷ У передмові до перевиданого РУС-18 читаємо: «Хоча з часу першого видання словника С. Іваницького й Ф. Шумлянського минуло майже століття, він і нині цілком придатний для практичного використання, особливо, якщо зважити на ту обставину, що й тепер завдання дерусифікації й розширення сфер використання української мови є таким же актуальним, як і на початку ХХ століття» (Масенко Л. Передмова // Російсько-український словник / Уклад. С. Іваницький, Ф. Шумлянський. — К., 2006. — С. 5).

⁸ Список скорочень назв цих та інших словників див. у кінці статті.

⁹ Про першу систему див.: Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. Словник московсько-український В. Дубровського: склад і структура // Мовознавство. — 2015. — № 4. — С. 89–96; Томіленко Л. М., Рабулець О. Г. Цифрова лексикографічна система «І. Іваницький, Ф. Шумлянський. Російсько-український словник» та її можливості // Наук. зап. КДПУ. Сер. «Філол. науки». — 2017. — Вип. 153. — С. 751–756; про побудову третьої системи йтиметься пізніше ще в одній розвідці.

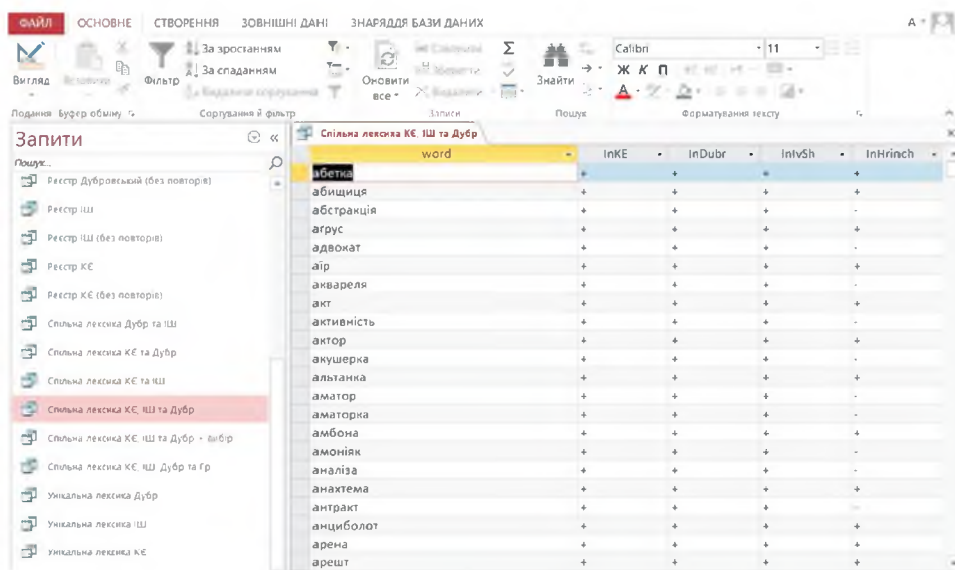

Рис. 1. Іменникова база словників

(РУС-18) – (РУС-24-33) — близько 2,5 тис., (СМУ) + (РУС-24-33) – (РУС-18) — понад 3,5 тис., (РУС-18) + (РУС-24-33) – (СМУ) — близько 6,6 тис. Зафіксовано також багато унікальних іменникових лексем: СМУ — понад 6 тис., РУС-18 — близько 6,5 тис., РУС-24-33 — понад 33 тис.

Щодо виявлених у реєстрах СМУ, РУС-18 і РУС-24-33 іменників-росіянізмів, то більшість з них насправді є так званіми позірними русизмами¹⁰ (інші назви — неправдиві русизми, псевдорусизми), частину з яких фіксують і лексикографічні праці ХХІ ст. Подібні реєстрові одиниці в сучасних джерелах зазвичай супроводжуються ремарками «заст.» — застаріле слово, «рідко» — рідко-вживане, «розм.» — розмовне, «ц.-с.» — церковнослов'янське тощо.

Зазначимо, що проблема розмежування власне русизмів і псевдорусизмів (позірних русизмів)¹¹ є непростою. Не завжди можна однозначно стверджувати, до якого саме типу належить те чи те слово. Особливо це стосується давньої лексики. Як вважає Л. Гнатюк, перед сучасним дослідником часто постає питання відмежування архаїзмів, властивих староукраїнському письменству, які нашою мовною свідомістю нині сприймаються як русизми, від власне русизмів¹². На

¹⁰ Позірні русизми — одиниці, наявність яких в українській мові, попри зовнішню подібність з аналогами в російській мові, не зумовлена контактуванням з другою. Вони не є запозиченнями з російської мови, хоча можуть нею підтримуватися. Це слова, зокрема праслов'янського походження, що потрапили в нову українську літературну мову безпосередньо (через традиції живого діалектного спілкування) або через церковнослов'янську мову (принаймні нею підтримані), власне церковнослов'янськими та елементами давньоруської мови. До позірних русизмів також зараховують запозичення з різних, крім російської, мов (докладніше див.: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Зазнач. праця.— С. 16–22).

¹¹ Багато позірних русизмів, за спостереженням Н. Дзюбишиної-Мельник, містяться, зокрема, в словниках Є. Желехівського — С. Недільського та Б. Грінченка. Однак дослідниця зауважує, що про статус подібних слів важко говорити, орієнтуючись лише на згадані праці, оскільки вони не є нормативними. Підставою для визначення статусу позірних русизмів може бути спосіб їх уживання в художніх текстах різних авторів, причому вживання досить частого (що засвідчує узвичаєність у мові) (див.: Дзюбишина-Мельник Н. Я. Зазнач. праця.— С. 19). Чимало подібної лексики містять також етимологічні словники української мови.

¹² Гнатюк Л. Староукраїнське джерело мови Тараса Шевченка // Культура слова.— 2014.— № 80.— С. 15.

важливість порушеної проблеми вказують й обговорення, дискусії письменників, редакторів і, зрештою, пересічних мовців¹³.

Дещо простіше на сучасному етапі виявити справжні росіянізми, що ввійшли до нашої мови в післяреволюційний період як найменування нових реалій життя в інших історичних, соціально-економічних, політичних та ін. умовах.

У всіх аналізованих джерелах зафіксовано чимало іменників-псевдорусизмів, значно менше — власне русизмів. Без будь-яких застережних зауважень найбільше їх містить РУС-18. А ось автори РУС-24–33 свідомо ввели до реєстру значну частину росіянізмів. Біля таких слів стоїть ремарка «рус.», яку подано і в списку скорочень. У тексті словника подібні одиниці також позначено як «русизм», подекуди в поєднанні з іншими ремарками та коментарями («считается руссизмом», «не есть уже руссизм», «вульг. руссизм», «только как руссизм», «несомненный руссизм» тощо). Уведення подібних слів до реєстру пов'язане, очевидно, з активним уживанням їх пересічними громадянами, з одного боку, і бажанням авторів застерегти сучасників та майбутнє покоління від використання подібної лексики, — з другого.

Дослідження іменникової лексики трьох словників показало, що в їхніх реєстрах міститься кілька спільних псевдорусизмів: *єдиниця* (у знач. «одиниця» — РУС-18 і РУС-24–33, у знач. «одиначка» — усі словники), *жизність* (очевидно, від старослов'янського слова «жизнь»), *обув'я, обуття* (взуття). Дещо більше подібних слів у двох різних словниках, напр.: *відказ* (відмова), *віршовка, власть, воздух* (повітря), *год, гостиниця, женищина, зізда, лічбник, овоц, посланіє, уятиня* (РУС-18 + РУС-24–33)¹⁴; *лодарь, побіда* (*побідник, побідниця*) (СМУ + РУС-18); *повновласть, шуткування*¹⁵ (СМУ + РУС-24–33)¹⁶.

Оскільки спільних іменників-псевдорусизмів не так багато й переважна частина добре відома з творів українських класиків, докладно на їх описі спинятися не будемо¹⁷. Додамо тільки, що досить цікавим, на наш погляд, є переклад російського слова *задача* в різних джерелах. У РУС-18 і РУС-24–33 його відповідниками є *за(в)дача, завдання* без розмежування значень, як це бачимо в сучасних словниках: 1) завдання і 2) *спец. задача*. Натомість у СМУ цей іменник перекладено як *завдання, загадка* (еквівалента *задача* в українській частині реєстру взагалі немає).

Як уже зазначалося, багато русизмів (переважно позірних) містить у своєму складі РУС-18. До його реєстру, наприклад, крім українських назв місяців авто-

¹³ Див., напр.: *Трубай В.* Унадився журавель до бабиних конопель : Що таке жива ужиткова мова: літературно-книжна чи суржик? // Слово Просвіти.— 2009.— 16–22 лип. (№ 28).— С. 4; *Гребенюк В.* «То ніякі не русизми», або Пора забирати позичене.— <http://spadoc.org.ua/etnolingvistyka/to-niyaki-ne-rusyzmy-abo-pora-zabyraty-pozychene>; *Голубець М.* На захист рідної мови й культури мовлення.— Л., 2011.— 55 с.; Українська мова: вчора, сьогодні, завтра.— <http://forum.slovyuk.ua/index.php?showtopic=1769>; Русизми чи ні.— <http://ua-mova.livjournal.com/272294.html>. Зарєєстровано навіть електронну петицію «Скасувати русизми в українській мові...» на порталі Президента України (див.: <http://spadoc.org.ua/etnolinguistika/to-niyaki-ne-rusyzmy-abo-pora-zabyraty-pozychene>), яка, щоправда, не набрала необхідної кількості голосів.

¹⁴ Крім розглянутих слів, у РУС-18 і РУС-24–33 наявні ще й такі, наприклад, безпосередні запозичення з російської мови: *парень, парняга, парохід*. Усі вони відсутні в сучасних лексикографічних джерелах.

¹⁵ Цікаво, що слова *шутка* в жодному з аналізованих словників не зафіксовано, проте воно є в словнику Б. Грінченка.

¹⁶ У цих же словниках подано слова *пригруцання, угруцання*, походження яких не зовсім зрозуміле. В «Етимологічному словнику української мови» зафіксовано дієслово *угруцати* й зроблено припущення, що воно може походити від слова *грусть* (ЕСУМ, VI, 18).

¹⁷ Майже всі наведені слова зафіксовані в ЕСУМ, деякі зі стилістичними ремарками (перев. заст.) містяться і в сучасних джерелах, зокрема в СУМ-20.

ри ввели найменування, що ввійшли до лексичної системи російської мови і сприймаються нині як росіянізми: *апріль, декабрь, ноябрь, октябрь, сентябрь, февраль*. Причому слова *апріль, ноябрь* і *декабрь* подано на першому місці¹⁸.

Чимало русизмів зафіксовано на позначення назв осіб: *грабитель, грузчик, кащей, мошеник, мошениця, нарушитель, основателька, председатель, председателька, підпомошник, підпомошниця, повномочник, предприємець, основатель, основателька, прожора, родителі, рожениця, сожитель, сожителька, суевір, супруг, супруга*. Трапляються й назви на позначення різних предметів побуту: *бомага, бомажка, карандаш, резина, тетрадь, тетрадка, фонар, фонарик*. З російської взято (або утворено з частин російських слів) деякі термінологічні назви: *знаменатель* (мат. знаменник), *кризис, числитель* (мат. чисельник), *языкознание*.

Крім розглянутих, зафіксовано ще низку русизмів, частина з яких є віддієслівними й відприкметниковими утвореннями: *втеря, вуголь, срунда, жизненність, канфетка, кладвище, лицеприятство, можевельник, мрачність, неблеклість, обнаження, окунання, пол* (стать), *пословиця, серебро, скороговірка, созвучність, струя, суевірність, суевірство, суевір'я, сузвіздя, трущоба*.

Частина наведених іменників (напр.: *срунда, знаменатель, кризис, числитель*) є, найпевніше, лексичними й словотвірними росіянізмами, оскільки вони відсутні в розглянутих лексикографічних джерелах ХІХ–ХХІ ст. Однак переважна кількість слів (напр.: *минута, председатель, председателька, струя, супруг, супруга, тетрадь, трущоба, фонар* тощо), зважаючи на їх наявність в «Етимологічному словнику української мови» та інших словниках, очевидно, належить до псевдорусизмів (див. табл. 1.) У сучасних лексикографічних працях і в словнику Бориса Грінченка більшості згаданих одиниць немає.

На відміну від двох інших словників РУС-24–33 містить чимало маркованих росіянізмів (власне русизмів). До цієї категорії лексики автори зарахували, наприклад, значну частину загальноновживаних і термінологічних одиниць чоловічого роду (правильними вони вважали форми жіночого роду), що сьогодні закріпилися в літературній мові і є нормативними, напр.: «Корректі́в — коректі́ва (-ви), (рус.) коректі́в (-ву), по́правка» (РУС-24–33, II, вип. 1); «Кредити́в — 1) (для получения денег) кредити́ва (-ви) и (рус.) кредити́в (-ва)» (там же); «Крем — кре́ма, (рус.) крем (-му)» (там же). Також до росіянізмів потрапили такі іменники ч. р.: *манікюр* (укр. манікюра), *маркізет* (укр. маркізета), *метод* (укр. метода), *мовеїн* (укр. мовеїна), *негатив* (укр. негатива), *наркоз* (укр. наркоза) тощо. Слід зазначити, що в СМУ і РУС-18 розглянутих найменувань (крім слів *метода* (ж. р.) і *кредитив* (ч. р.) в РУС-18) не зафіксовано.

Як русизми в РУС-24–33 марковано низку слів на позначення назв осіб: *еврей* (укр. жид, жидовин), *еврейка* (укр. жидівка), *золотогонник* (укр. золотоплічник), *капітанша*¹⁹ (укр. (пані) капітанова), *княжна* (укр. князівна), *коробейник* (укр. щетинник, рашавець, венгерець), *кустар* (укр. доморобник, домороб, домовий вирібник), *кустарка* (укр. доморобниця), *лихач* (укр. скорокінний візник, козир), *лубочник* (укр. лубковик), *москвич* (укр. московець), *наїздник* (укр. їздець), *наїздниця* (укр. їздця), *наставник* (укр. напутник, напутенник),

¹⁸ За спостереженням В. Німчука, від давньоруських часів в офіційних документах півною була система запозичених назв місяців. Слов'янські найменування в староукраїнському письменстві трапляються дуже рідко (докладніше див.: Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови.— К., 1992.— 416 с.).

¹⁹ Цікаво, що подібні найменування, наприклад *гетьманша, губернаторша, директорша, міністерша, офіцериша*, в РУС-24–33 не марковані.

наставниця (укр. напутниця, напутенниця), *поміщик* (укр. дідич, державець, пан), *псар* (укр. псяр, псярник, псярник, собакар, собачник, собарник) тощо.

Таблиця 1

Русизми в РУС-18 та лексикографічних джерелах XIX–XXI ст.						
РУС-18	Ж-Н	Гр.	ЕСУМ	СУМ-11	СУМ-20	РУС-03
Бомага (і бумага)	бумага	бумага	+	бумага ²⁰ , заст., розм., рідко (офіційний документ)	бумага, заст., рідко (офіційний документ)	–
втеря	потеря	–	потеря (у ст. «теряти»)	–	–	–
грабитель	+	+	у ст. «грабати»	–	–	–
минута (хвилинка)	мінута ²¹	+	+	–	–	–
пословиця	+	–	у ст. «слово»	–	–	–
поясниця	+	+	у ст. «пояс»	розм., рідко	–	–
предсідатель	+	–	+	–	–	–
ракушка	–	–	у ст. «раковина»	діал.	–	–
резина	+	–	+	розм.	–	розм.
струя	+	–	+	–	–	–
суевір'я	суевіре	–	–	–	–	–
супруг	+	–	+	рідко	–	–
тетрадь	+	–	+	–	–	–
трущоба	+	–	+	–	–	–
фонар	+	–	+	–	–	–

Є також частина одиниць на позначення предметів побуту, одягу: *кокошник* (укр. кораблик, кибалка), *копірка* (укр. копіювальний папір), *кровать* (укр. ліжка), *лоток* (укр. ночовки, ваганки, нецьки, ночвина); споруд, будівель, установ: *відомство* (укр. урядництво, офіція), *завод* (*непривившийся неологізм* виробня), *кремль* (укр. фортеця, замок, акропіль), *лісопильня* (укр. тартак, драчка); приладів, пристроїв, інструментів і т. ін.: *кошка* (укр. рак, рачок), *наждак* (укр. шмергель), *парус* (укр. вітрило); їжі, напоїв: *кулеб'яка* (подано тільки русизм²²), *на-*

²⁰ Лексема *бумага* в наведеному значенні міститься також у РУС-24–33. Хоча слово й зафіксоване в багатьох словниках, однак, наприклад, Б. Антоненко-Давидович ставить під сумнів доречність його вживання в українській мові: «...слово *бумага* чи *бомага*, як казали колись у волосних «розправах» старшини й писарі, якщо й попадало на сторінки художньої літератури, то тільки задля колориту як канцелярсько-російський атрибут. Я вивчав українську мову не в канцеляристів і волосних старшин, а з уст народу, з класики, які чомусь більше любили слово папір у всяких значеннях» (*Антоненко-Давидович Б. Як ми говоримо.* — К., 1970. — С. 172.)

²¹ Це слово зафіксовано і в РУС-24–33.

²² Без варіантів (лише русизми) подано й відповідники до таких найменувань зі сфери державного управління Російської імперії: *Охранка* (*охран. отделение*) — *охранка* (*русизм*); *Охранник* (*сотрудник охранного отделения*) — *охранник* (*русизм*).

стойка (укр. настоянка, вистоялка); юридичних понять: *жалоба* (укр. скарга), *приговор* (укр. присуд, вирок) тощо.

До росіянізмів потрапила також частина абстрактних, віддієслівних іменників: *витребування* (укр. вимога), *гладіння*, *гладження* (укр. прасування, випрасування), *накачування* (укр. помпування, напомування, насмоковування), *неув'язка* (укр. непогодженість, непогодження, непоєднаність, непоєднання, нев'язь), *нечистоплотність* (укр. неохайність), *помітка* (укр. зазначка, позначка, карб) тощо.

До «вульгарних» русизмів автори зарахували й слова *мошенство*, *мошенництво* (мошённичество — шахрайство, шахрування, крутіїство, (зап.) ошуканство, (диал. вост.) плутня, (вульг. рус.) мошёнство, мошёнництво), перше з яких зафіксовано в ЕСУМ (стаття «мошенник»), СМУ та РУС-18.

Усі одиниці, позначені в РУС-24–33 як русизми (крім, наприклад, слів *гладіння*, *капітанша*, *кровать*, *кошка*, *мошенство*, *мошенництво*, *нечистоплотність*), містять і сучасні лексикографічні джерела. Зазначимо, що лише деякі з них подано з обмежувальними ремарками (напр.: *витребування* (канц.), *гладження* (розм.), *жалоба* (прост., заст.), *копірка* (розм.) тощо), інші є стилістично нейтральними. Слово *неув'язка* з ремаркою «розм.» зафіксовано в СУМ-11, а ось у РУС-03 його немає. Частину розглянутих іменників (але без ремарок) зафіксовано і в СМУ та РУС-18²³.

Сучасні праці містять і більшість пропонованих авторами РУС-24–33 і добре відомих тепер українських відповідників²⁴ (*вітрило*, *ліжко*, *настоянка*, *скарга*, *присуд*, *вирок*, *неохайність*, *прасування* тощо), хоча частина з них є стилістично маркованими, напр.: *жид* (СУМ-20 — заст. і зневажл., ірон.; РУС-03 — груб.-прост.), *зазначка* (СУМ-20 — рідко), *напутник* (СУМ-11 і РУС-03 — заст.). Деякі слова позначають уже застарілі поняття, тому фіксація їх з відповідною ремаркою цілком виправдана (напр.: *кораблик*, *кибалка*; *дідич*, *пан*).

Цікаво, що деякі розглянуті застарілі слова (марковані русизми й українські відповідники) сьогодні актуалізувалися в ужитку з іншою семантикою (напр.: *державець*, розм. — державний діяч; *лихач*, розм. — водій, що заради вихвалення або задоволення практикує швидку й ризиковану їзду).

Крім лексики, позначеної як росіянізми, РУС-24–33, як найширший за обсягом, містить чимало нейтральних і стилістично маркованих іменників-русизмів (переважно позірних). Невелику кількість таких слів зафіксовано й у сучасних словниках. Особливості подання частини з них у лексикографічних джерелах різних років наведено нижче (див. табл. 2).

У «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова виявлено також низку нейтральних і стилістично маркованих іменників-русизмів, яких немає в інших словниках або вони наявні переважно лише в ЕСУМ: *бесідка* (альтанка), *вдохновитель* (напыщенно), *виносливість*, *відтопірчування*, *добродитель* («кустар. архаїзм у Квитки, Кулиша и Шевченка»), *древесина*, (*і*)*зумруд* (восточ.), *кипрей*, *клевета* (клеветник, клеветниця, клеветуха), *коп'є* (устар.), *лагер*, *малозвісність* (реже), *младенець* (возвыш.), *можжевіль*

²³ У СМУ це, наприклад, такі слова: *єврей*, *єврейка*, *мошенство*, *поміщик*. Деяко більше їх у РУС-18: *гладіння*, *гладження*, *єврей*, *єврейка*, *завод*, *коробейник*, *кустарь*, *мошенство*, *наставник*, *настойка*, *нечистоплотність*, *помітка*, *поміщик*.

²⁴ Невелика кількість наявних у РУС-24–33 відповідників не потрапила до активного лексичного фонду української мови, а тому не зафіксована в більшості загальнономовних словників, напр.: *доморобник*, *домороб*, *доморобниця* (хоча в СУМ-20 є прикметник *доморобний*), *драчка* (лісопильня), *насмоковування*, *офіція*, *урядництво*.

(диал.), мудрець-звіздочот, насікомець (гал.), невключ[є]ість (пров.), неключість (зап.), некрушимість, нервність (устар.), нерозвитість (нерозвиненість), перечеркування, подорожалість, предложення, пусяковина, путаніяца тощо.

Таблиця 2

Русизми в РУС-24–33 та лексикографічних джерелах ХІХ–ХХІ ст.						
РУС-24–33	Ж-Н	Гр.	ЕСУМ	СУМ-11	СУМ-20	РУС-03
Благоврем'я ²⁵	времне, время	врем'я	врем'я	врем'я, діал.	врем'я, розм.	–
визов	+	–	у ст. «звати»	–	–	–
ворюга	+	–	+	–	–	–
істукан, стар.	–	–	+	–	–	–
клевета	+	–	+	–	–	–
красавиця, рідко	красавиця	–	красавиця (у ст. «краса»)	–	–	–
кудрі, диал.	кудри	+	+	фольк., рідко	фольк., рідко	–
любовник, зап.	+	–	у ст. «любити»	рідко	–	–
мебель	+	+	у ст. «меблі»	заст., рідко	–	–
месть, гал.	+	–	у ст. «мстити»	–	–	–
обіщальник (-ця), вост.	обіщати	обіщати	обіщати	обіщати, заст., розм.	–	–
писатель, устар.	+	–	у ст. «писати»	–	–	–
подарок	+	+	–	–	–	–
подарочок	+	+	–	–	–	–

Невелику кількість русизмів містить у своєму складі «Словник московсько-український» В. Дубровського. Цілоком можливо через те, що він порівняно з РУС-18 і РУС-24–33 менший за обсягом. Очевидно, позірними є такі русизми: *воспитання* (рос. *прокормление*; *воспитанис* — Ж-Н, *воспитати* — Гр.), *метіж* (ЕСУМ), *опреділення* (рос. *предназначение*; *опреділяти* / *опреділити* — Гр.), *оружинник* (в ЕСУМ та інших словниках є слово «оружжя»), *шелушіння* (*лушиння*; від праслов'янського «шелуха») ²⁶.

Зазначимо, що в аналізованих словниках (переважно в РУС-18 і РУС-24–33) зафіксовано також частину слів на позначення назв осіб за професією, родом за-

²⁵ В. Німчук слово *благоврем'я* (своєчасність) зараховує до церковнослов'янізмів, що, можливо, увійшло в українські говори через російську мову (див.: *Німчук В. В.* Знач. праця.— С. 63.).

²⁶ У цьому словнику зафіксовано також слова *сожитець*, *сожитиця* (пор.: *сожитель* *сожителька* — РУС-18). Імовірно, іменник ч. р. утворено від слова «житець» + старослов'янський префікс *со-* (на позначення зв'язку, поєднання з ким-, чим-небудь), хоча із зазначеним афіксом у ньому зафіксовано лише декілька слів (до того ж з іншою семантикою). Натомість активнішою є українська морфема *спів-*. Крім названих слів, у реєстрі словника міститься іменник *наупорність* (впертість), що семантично близький з рос. *упорность*. Його подано як один з перекладних еквівалентів слова *настойчивость*. Імовірно, він утворений від лексеми «упорність», яку зафіксовано в словнику Желехівського й Недільського (Ж-Н, 2, 1013).

нять і т. ін. із запозиченим суфіксом **-щик / -чик**, що сьогодні має тенденцію до усунення зі сфери нормативного слововжитку: *артільщик* (РУС-18), *бакалійщик* (РУС-18), *вибійщик* (РУС-24–33), *виправщик* (РУС-18 і *устар.* у РУС-24–33), *відкупищик* (РУС-24–33), *впорядчик* (РУС-18), *збірщик* (РУС-18, РУС-24–33), *од(від)гадчик* (РУС-18, РУС-24–33), *перекупищик* (РУС-18, РУС-24–33), *роспорядчик* (РУС-18), *табунищик* (РУС-24–33), *ціновник* (РУС-18) тощо. Подібні утворення заміняють тепер переважно варіантами з **-ник**²⁷.

Отже, лексикографічна спадщина початку ХХ ст. засвідчує функціонування в мові того часу значної кількості русизмів (але переважно позірних), які нині перебувають на периферії лексичної системи української мови й часто сприймаються як «суржикові» слова. Більшості розглянутих одиниць уже не фіксують сучасні тлумачні й перекладні словники, хоча частина з них активно вживана в українських говорах, розмовній мові, поширена в творах українських класиків ХІХ–ХХ ст. тощо. Перспективу дослідження вбачаємо в порівнянні інших груп іменникової лексики, зафіксованої в словниках цього ж періоду та в сучасних лексикографічних джерелах.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Гр.	— Грінченко Б. Д. Словарь української мови : В 4 т.— К., 1907–1909.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
Ж-Н	— Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар.— Л., 1886.— Т. 1–2.
РУС-18	— Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник : В 2 т.— Вінниця, 1918.
РУС-24–33	— Російсько-український словник : В 4 т. / За ред. А. Кримського і С. Єфремова.— К., 1924–1933.— Т. 1–3.
РУС-03	— Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка.— К., 2003.— 1424 с.
СМУ	— Дубровський В. Словник московсько-український.— К., 1918.— 545 с.
СУМ-11	— Словник української мови : В 11 т. / За ред. І. К. Білодіда.— К., 1970–1980.
СУМ-20	— Словник української мови : У 20 т.— К., 2010–2016.— Т. 1–7.

L. M. TOMILENKO

RUSSIANISMS IN THE UKRAINIAN BILINGUAL LEXICOGRAPHY OF THE EARLY XX CENTURY

The place of russisms (in particular nouns) in lexicographical practice of the last century was studied on the material of Russian-Ukrainian translation dictionaries of the early XX century. Their state and prevalence in modern Ukrainian language and national lexicography were determined.

Keywords: russism (russianism), pseudo-russisms, Ukrainian lexicography, Russian-Ukrainian translation lexicography.

²⁷ Докладніше див.: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.).— К., 2015.— 248 с.

POTEBNJA, LANGAGE, PENSÉE /

Ed. par P. Seriot, M. Schoenenberge

Lausanne : Université de Lausanne, 2016.— 216 p.

Збірник під назвою «Потебня, мовлення, мислення» (французькою мовою) видано в Лозаннському університеті (Швейцарія) за матеріалами наукового колоквиуму, що відбувся в червні 2013 р.

У «Презентації» (с. 1–2), підготовленій відомим швейцарським славістом П. Серіо, зазначено, що обмін думками виявив «велике багатство, а історія і порівняльна лінгвістична епістеміологія сприяли ознайомленню зі східноєвропейськими поглядами на мову франкомовного інтелектуального простору» (с. 1). Відзначаються насамперед семіотичні підходи О. О. Потебні та його тріада *зовнішня форма — внутрішня форма — зміст*, що називається основною віхою особливої інтерпретації Гумбольдта в Росії. Основною ж метою колоквиуму було обговорення лінгвістами, філософами й фахівцями з семіотики наукових зрушень XIX–XX ст., знання яких необхідне для кращого розуміння сучасності, а в цьому контексті чільне місце посідають Центральна і Східна Європа.

Перша стаття — «Дієслово в останній частині “Записок по русской грамматике” Олександра Потебні», написана представником Тулузького університету ім. Ж. Жореса (Франція) Р. Комте, дослідником граматики слов’янських мов (с. 3–23). Вона ґрунтується на двох останніх томах зазначеної праці, яку французький русист вважає важливішою частиною наукової спадщини О. О. Потебні порівняно з книгою «Мысль и язык». Він пояснює це тим, що перші два томи «Записок» є переважно теоретичними, тоді як в останньому вочевидь простежується зв’язок з реальними мовними фактами, які стосуються російського дієслова, а йому тогочасні лінгвісти-слов’янофіли надавали особливого значення.

О. Дмитрієв (Москва) в сюжеті під назвою «Філософія романтизму й позитивізму в спадщині Потебні: російський та український контекст» (с. 25–46) зазначає, що праці вченого від 20-х рр. минулого століття вивчалися в контексті «української інтелектуальної традиції» (статті І. Айзенштока й Л. Білецького, монографія К. Чеховича). Особливий інтерес становлять дослідження останніх десятиліть (Ю. Шевельова, А. Даниленка, С. Вакуленка). Особливість ідей О. Потебні, що датуються 1860–1880 рр., коли в гуманітарних науках відбувався перехід

від романтизму до позитивізму, можна усвідомити лише з урахуванням нової інтерпретації його праць у післяреволюційний період, зумовленої насамперед історичними обставинами та подальшим розвитком науки.

Італійська славістка Д. Феррарі Браво з Пізанського університету в статті «Семіотичне значення концепту ‘форма’. Потебня et alii» (с. 47–59) розглядає згадану вище «тріаду», в якій форма є головним елементом слова, художнього твору і фольклору, порівнює концепції О. О. Потебні (а також близькі в семіологічному розумінні погляди О. Веселовського, В. Проппа і П. Флоренського) і Ф. де Сосюра, проводить, зокрема, паралелі між такими поняттями, як «внутрішня форма» і «мовлення», «готова (стала) форма» і «мова». Обидва значення концепту «форма» тлумачаться як семіотичні категорії: з одного боку, слово є *знаком*, а з другого боку, йдеться про *канон*, що належить до мови. Розглядаються також онтологічні аспекти мовного знака.

У статті В. Фещенка (Інститут мовознавства, Москва) «Форма і зміст як війна і мир (російська філософія мови після Потебні)» (с. 61–78) аналізуються в історичному плані погляди російських мовознавців і філософів на співвідношення між формою і змістом. Праці О. Потебні віднесено до «мирного» періоду, позначеного гармонічним поєднанням цих категорій, тоді як наступний період, а саме діяльність представників формальної школи (В. Шкловського, Б. Ейхенбаума), прирівнюється до «війни» між «змістизмом» і «формалізмом», унаслідок якої пріоритетним став формальний напрям, представлений іменами А. Белого, С. Аскольдова, Г. Шпета, Б. Енгельгардта, В. Волошинова, І. Плотникова, В. Виноградова.

У цікавій публікації П. Флака (Карлів університет, Прага) «Андрій Бєлий як читач Потебні: неокантіанська віха в поетичному підході до мови в Росії» (с. 79–92) робиться порівняльний аналіз впливу на наукові підходи до мови в Росії початку XX ст. філософських концепцій О. Потебні і послідовників теорії І. Канта (М. Р. Коен, Г. Рікерт, В. Віндельбанд). Розглядається рецензія на працю О. Потебні «Мысль и язык», опублікована поетом-символістом у 1910 р. За висновками автора статті, поетика Андрія Белого й тогочасна теорія літератури в Росії є ознаками

переходу від психологізму О. Потебні до формальної теорії мови й структуралізму.

Чеський славіст Т. Гланц (Цюрих) у статті «Вони протиставили себе всім». Статут мислення Потебні з погляду Якобсона» (с. 93–104) розмірковує над оцінюванням потебнянських текстів у працях Р. Якобсона, використовуваними ним методами для «підпорядкування доробку попередників своїм особистим намірам». Неоднозначне ставлення знаного російсько-американського філолога до «інтелектуальної творчості» О. Потебні виявилось як у відвертій критиці, так і у визнанні ролі останнього у становленні формального методу в науці.

Л. Гоготішвілі (Інститут філософії, Академія наук, Москва) у своєму дослідженні «Бахтінська іманентно-діалогічна внутрішня форма як альтернатива гумбольдтіанським і потебнянським підходам» (с. 105–110) констатує значну роль ідей В. фон Гумбольдта і О. Потебні у формуванні «дискусійного поля» в російських гуманітарних науках початку ХХ ст. Авторка аналізує тлумачення філософом і культурологом М. Бахтіним їхніх поглядів на внутрішню форму, «енергетичний» аспект мови, співвідношення між мисленням, мовою і міфом, а також між поезією і прозою. У цьому плані релевантною є, зокрема, бахтінська теза про принципову релятивність будь-якої мови як загалом, так і всіх її мовленнєвих різновидів, а це обґрунтовує наявність таких внутрішніх форм, які дозволяють по-різному комбінувати іманентно властиві словолуванню «точки говоріння» і в такий спосіб долають релятивізм мови силами самого релятивізму, створюючи новий тип адекватності, що не має аналогів у минулому.

Дискусійний характер має також стаття Л. Гелера (Лозанна; Париж) «Гасмниці четвертого елемента, або Компоненти знака за Потебнею. Проблема матеріалу в мистецтві» (с. 111–120). Її автор уважає доцільним наближення потебнянської моделі «слово $\approx$ знак $\approx$ художній твір» до концепції російських формалістів, що ґрунтується на чотирьох елементах. Різницю становить «матеріал», який фактично так само враховується О. Потебнею. Отже, основна ідея автора полягає в тому, що модель О. Потебні складається насправді не з трьох, а з чотирьох компонентів, оскільки зовнішня форма реалізується в певному матеріалі, що має, до того ж, певне смислове навантаження, і в такому разі можна констатувати майже повний збіг такої четверичної схеми з семіотичною моделлю Л. Єльмслева і, певною мірою, з нарратологічною моделлю формалістів. Що ж до двокомпонентної моделі Ф. де Сосюра, то її можна вивести з такої самої схеми шляхом редукції. За таких умов загальна (спільна) структура матиме перевагу, зумовлену можливістю зіставлення різних концепцій знака, а також твору в розумінні (того самого) знака.

І. Пільщикова (Таллінн; Москва) в сюжеті «Внутрішня форма слова в інтерпретації російських формалістів (Опояз, МЛК, ГАХН)» (с. 121–142) розмірковує про розвиток ідей Потебні у працях московських і петроградських представників формального напрямку (Товариства з вивчення поетичної мови, Московського лінгвістичного гуртка та Державної академії художніх наук). У 1924 р. у Петрограді було видано книгу Т. Райнова (філософа й літературознавця) «Александр Афанасьевич Потебня», в рецензії на яку відомий літератор Ю. Тинянов назвав О. Потебню «ім'ям величезного значення як у царині лінгвістики, так і в царині теорії літератури»; тому жодна нова течія в одній з цих галузей не оминає його, а виходить з нього або так чи інакше визначає своє ставлення до нього. Водночас, як зауважив рецензент, у монографії не знайшло висвітлення питання про внутрішню форму, що є ключовим у літературній теорії Потебні. Ще раніше інший представник петроградської філологічної школи — В. Шкловський — у статті «Потебня», опублікованій 1919 р., прокоментував основні положення праці «Мысль и язык», загалом прийнявши базову паралель між внутрішньою формою слова у прозі й образом у поезії. Варто згадати також В. Жирмунського, який 1921 р. писав про те, що головним у спадщині Потебні є метод, розроблений на основі зближення поезії з лінгвістикою, і це робить його основоположником лінгвістичної поезії.

«Мысль и язык» О. О. Потебні як можливий відгук на філологічні дослідження М. Т. Костиря (1818–1853) — таку оригінальну назву має розвідка М. Шененбергер з Лозанського університету (с. 143–158), в якій висувається відповідна гіпотеза, оскільки йдеться про праці вченого, який був викладачем теорії та історії російської літератури в Харківському університеті під час навчання в ньому молодого Олександра Потебні. Зіставлення докторської дисертації М. Костиря «Предмет, метод и цель филологического изучения русского языка», виданої 1850 р., з текстом книги «Мысль и язык» уможливило виокремлення низки спільних тем, як-от: предмет і мета філології, природа походження мови, роль і місце філософії (насамперед Гумбольдта) і психології у мовознавстві. Попри численні відмінності між поглядами двох авторів припускається думка, сформульована автором статті в її назві.

Інший укладач збірника — згаданий вище П. Серіо — свою проблемну статтю назвав «Матеріалізм чи менталізм? Постмарксистська дискусія про Потебню (30–40-і рр.)» (с. 159–184). Цікавим видається авторське порівняння змісту названої дискусії в радянському мовознавчому середовищі періоду, означеного як «темний», із поглядами тогочасних французьких дослідників психолінгвістичного й антиструктуралістського спрямування. Радянське мовознавство тих часів, у якому домінували ідеї М. Марра й

відкидалися, зокрема, основоположні ідеї І. Канта, у будь-якому випадку становить інтерес завдяки тому, що в ньому основна увага була спрямована на проблему співвідношення між природознавчими й гуманітарними науками (або «науками про дух»). За таких умов суто матеріалістичний підхід до ідей О. Потебні дозволяє, на думку автора статті, визначити місце менталізму в його складних відносинах з матеріалізмом і гуманітарними науками сталінської доби й підтримати «підозру» стосовно того, що історичний матеріалізм може співіснувати з ідеалізмом.

Доробок українських мовознавців представлено у збірнику статтею С. Вакуленка (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди) — «Запозичене Потебнею від Лацаруса — спроба з'ясування» (с. 185–202). Автор наголошує на очевидному впливі В. фон Гумбольдта на лінгвістичну теорію О. Потебні, відводячи «посередницьку» роль у цьому інтерпретуванню Гумбольдта Г. Штейнталем (хоча йдеться про незалежність Потебні і Штейнталю), але водночас відстоює думку про те, що визначення внутрішньої форми слова в Потебні (попри його посилення лише на Гумбольдта) йде насамперед не від Штейнталю, а від М. Лацаруса (німецького вченого-психолога й письменника XIX ст.), колеги й друга Штейнталю; до того ж вплив Лацаруса на Потебню не був, за словами автора статті, предметом «серйозних досліджень». Однак у Потебні простежується, за С. Вакуленком, полеміка з Лацарусом, яка стосується внутрішньої форми ониматопейчних слів і ролі поетичного символізму в мовному розвитку.

Нарешті, С. Зенкін (Російський державний гуманітарний університет, Москва) у розвідці «Критика Потебні в працях Бориса Енгельгардта» (с. 203–214), посилаючись на статті названого російського філолога, а саме «Лингвистическая теория Потебни в ее отношении к истории литературы» і «Теория словесности в лингвистической системе Потебни», написані на початку 1920-х рр., але видані лише 2005 р., акцентує увагу на розрізненні в нього категорій мислення і пізнання, що їх отождошовав О. Потебня. Аналізуючи базові принципи потебнянської теорії з погляду завдань літературознавства, автор критичних статей закладає основи власної теорії словесної творчості. Так, дихотомічне співвідношення названих категорій виявляється в тому, що поезія становить форму мислення, але не має пізнавального характеру. Історична цінність праць Б. Енгельгардта зумовлена тим, що вони є доказом актуальності ідей Потебні не тільки в контексті дискусій 20-х рр. минулого століття, а й у загальнотеоретичному плані як окреслення важливих проблем літературної теорії, які й досі є предметом наукового аналізу.

Отже, рецензований збірник свідчить як про увагу, що їй приділяють науковій спадщині видатного вітчизняного мовознавця, так і про незмінну важливість його ідей для сучасної науки про мову. Праця становить безперечний інтерес для тих, хто цікавиться історією мовознавства, а також питаннями лінгвістичної філософії, психолінгвістики, теоретичної граматики та інших філологічних галузей.

В. ПОНОМАРЕНКО